

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗДІБНОСТЕЙ У РІЗНИХ
ВИДАХ ДІЯЛЬНОСТІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M21z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Шаріпова Яна Сергіївна

Керівник:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗДІБНОСТЕЙ У ПСИХОЛОГІЇ	8
1.1. Основні підходи до розуміння здібностей у вітчизняній та зарубіжній психології.....	8
1.2. Психологічна реальність уявлень про види здібностей та рівні їх розвитку.....	19
1.3. Особливості розвитку здібностей у похилому віці.....	27
Висновки до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЗДІБНОСТЕЙ У ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	35
2.1. Характеристика вибірки дослідження.....	35
2.2. Обґрунтування програми та методів дослідження.....	37
Висновки до другого розділу.....	43
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЗДІБНОСТЕЙ У РІЗНИХ ВИДАХ ДІЯЛЬНОСТІ У ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ	44
3.1. Особливості розвитку загальних здібностей у людей похилого віку, які займаються творчістю та спортом.....	44
3.2. Встановлення статистично значимих розбіжностей.....	57
3.3. Програма розвитку творчих здібностей для людей похилого віку.....	61
Висновки до третього розділу.....	68
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність теми роботи. У сучасному світі під впливом економічної кризи, високої захворюваності, негативних соціальних факторів гостро постала проблема індивідуальної продуктивності особистості. Одним із ключових питань у цьому контексті є дослідження здібностей у людей похилого віку. Підвищений інтерес до цієї проблеми обумовлений збільшенням тривалості життя і демографічним старінням населення у світі. Світове співтовариство прагне віднайти стратегії оптимізації життєвого шляху цієї вікової категорії шляхом розробки програм розвитку особистості в похилому віці.

Життя людини у похилому віці, її очікування від нього можуть бути досить різними: не лише хвороби, немічність, згасання, втрата працездатності та руйнування звичної й комфортної повсякденності, а й можливість бути щасливим та задоволеним (з урахуванням зміни об'єктивної реальності), мати цікаву й насичену буденність. Життя та світосприйняття людей старечого віку досить часто суттєво змінюється, як і їх очікування від нього. У літніх людей частіше виникають негативні переживання та настанови, які пов'язані з пристосуванням до нових умов (адаптація до старості та наближення смерті). Однак, і в цьому віці люди переживають позитивні емоції та зберігають оптимістичні погляди на життя.

Подальші зміни в період геронтогенеза залежать від рівня зрілості конкретної людини як особистості та суб'єкта діяльності. Є численні дані про збереження високої життєздатності та життєрадісності в похилому віці. Вчені зазначають, що велику позитивну роль у цьому мають певні фактори: освіта, професія, захоплення та спосіб і стиль життя, зрілість особистості, залученість у творчу діяльність.

Аналіз низки вітчизняних і зарубіжних робіт, присвячених вивченню здібностей (Д. Богоявленська, Д. Векслер, Л. Венгер, Ф. Гальтон, Є. Голубєва, Є. Ільїн, Е. Клапаред, В. Крутецький, М. Лейтес, Е. Мейман, К. Платонов, А. П'єрон, С. Рубінштейн, Б. Теплов, Л. Терстоун, Д. Ушаков, М. Холодна, Л. Черемошкіна, У. Штерн та ін.) свідчить про те, що категорія «здібності» по-різному трактується. Вчені вивчали здібності людини як природні, біологічно обумовлені здібності та специфічні здібності, що мають історичне й культурне походження. Вченими описано прояви і розвиток здібностей у конкретних видах діяльності, зокрема музичних (Б. Теплов), льотних (К. Платонов), організаторських (Л. Уманський), математичних (В. Крутецький), державних службовців (В. Мальцев, В. Храмцов), педагогічних (Ю. Забродін, Б. Ломов), управлінських (О. Борисова, Л. Кудряшова), інженерних (В. Альохін, В. Воденіков), творчих (Н. Волкова, О. Хрипунова), мовних (М. Кабардов, Л. Хохлова), хімічних (О. Волкова) тощо.

Серед відомих вчених проблемі творчої активності у похилому віці приділяли О. Березіна, Н. Корсакова, О. Лідерс, В. Наумова та ін. Л. Виготський, D. Bromley називають похилий вік унікальним для розвитку творчої активності, оскільки провідні психічні перетворення цього віку мають власну креативну природу.

Водночас, незважаючи на досить значну кількість досліджень, специфіка розвитку здібностей у людей похилого віку не віднайшла свого належного висвітлення. Відповідно до вказаного визначено актуальну тему дослідження: «Розвиток здібностей у різних видах діяльності».

Мета дослідження – емпірично виявити особливості у розвитку загальних здібностей у людей похилого віку, які захоплюються різними видами діяльності (творчість, спорт).

Об'єкт дослідження – здібності особистості.

Предмет дослідження – розвиток здібностей у різних сферах діяльності.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретичний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з вивчення здібностей та їх видів.
2. Емпірично визначити особливості розвитку загальних здібностей у людей похилого віку, які захоплюються різними видами діяльності.
3. Виявити відмінності у рівнях розвитку здібностей у досліджуваних, які захоплюються творчістю та спортом.
4. Розробити програму розвитку творчих здібностей для людей похилого віку.

Для реалізації мети дослідження, вирішення поставлених завдань нами використано наступні **методи дослідження:**

1) *теоретичні*: аналіз, синтез і порівняння сучасних наукових й емпіричних досліджень з проблеми дослідження, узагальнення та систематизація отриманих даних;

2) *емпіричні*: тест «Соціальний інтелект» (Дж. Гілфорд) та методики: «Діагностика особистісної креативності» (Е. Тунік); «10 слів» (О. Лурія); «Словесний лабіринт» (А. Лачінс); «Обсяг уваги» (К. Шульте).

3) *методи математичної обробки даних*: описова статистика, критерій Манна-Уїтні, що використовується для порівняння двох незалежних вибірок із метою виявлення їх особливостей.

Характеристика вибірки: у дослідженні взяло участь 60 осіб – люди похилого віку (59-67 років), з яких 30 осіб мають творчі захоплення, а 30 надають перевагу спортивним видам діяльності. У вибірці присутні 39 жінок і 21 чоловік.

Теоретичне значення дослідження полягає в розкритті теоретичних засад дослідження загальних і спеціальних здібностей та розкритті специфіки їх функціонування. Результати проведеного дослідження конкретизують і

доповнюють знання про роль загальних і спеціальних здібностей у процесі здійснення творчої та спортивної діяльності людей похилого віку, яке збагачує простір їх розуміння в загальній психології.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблена та апробована програма з розвитку творчих здібностей може бути рекомендована у роботі практичних психологів, котрі працюють з даною віковою категорією.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2021 р.); на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 26 жовтня 2022 р.); на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2022 р.).

Публікації. Чайковська О.М., Шаріпова Я.С. Особливості розвитку здібностей у похилому віці. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 26 жовтня 2022 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2022. С.101–104.

Чайковська О.М., Шаріпова Я.С. Розвиток творчої активності особистості людей похилого віку. *Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 17 листопада 2022 р. / за ред. С.Д.

Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2022. С.113–115.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Структура та обсяг кваліфікаційної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (94 найменувань), додатків. Робота містить 10 таблиць та 8 рисунків.

ВИСНОВКИ

1. В ході теоретичного аналізу наукової літератури з'ясовано, що здібності визначають як: 1) індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; 2) не усілякі індивідуальні особливості, а тільки такі, які мають відношення до успішності виконання якої-небудь діяльності або багатьох діяльностей; 3) поняття «здібність» не зводиться до знань, навиків та умінь, які вже виробились у даної людини, під ними зазвичай мають на увазі такі індивідуальні особливості, які можуть пояснити легкість та швидкість набуття тих знань, умінь та навичок.

Найбільш загальна класифікація здібностей будується на розумінні здібностей як загальної психологічної категорії. Вона ділить всі здібності за їх походженням на природні (біологічно обумовлені) і специфічні людські, які мають загальноісторичне походження.

Інша класифікація ділить всі здібності на загальні і спеціальні. Критерієм цієї класифікації є широта охоплення багатьох або обмеженої кількості діяльностей. Загальні здібності – це ті з них, які впливають на успішність людини в різних видах діяльності. До них, наприклад, відносяться розумові здібності, тонкість та точність ручних рухів, розвинена пам'ять, досконала мова тощо. Спеціальні здібності – визначають успішність людини в специфічних видах діяльності, для яких потрібні особливі задатки і їх розвиток. Це, математичні, лінгвістичні, літературні, художні, спортивні здібності. Часто загальні та спеціальні здібності взаємодоповнюються та взаємозбагачуються.

2. Емпірично виявлено, що більша половина досліджуваних (57% у 1 гр. та 63% у 2 гр.) – середній рівень розвитку творчих здібностей. У 30% осіб з 1 гр. та 17% з 2 гр. – високий рівень розвитку творчих здібностей.

Встановлено, що в даній вибірці переважає середній та середньо-сильний рівні соціального інтелекту, відсутні особи з низьким рівнем (тест Дж. Гілфорд і

М. Саллівен). У профілі соціального інтелекту у людей похилого віку із творчими захопленнями домінують за стандартними балами субтести пізнання класів поведінки, перетворення поведінки та систем поведінки.

За методикою О. Лурії: у 1 гр. розвиток короткочасної пам'яті у 67 % осіб – середній, у 27 % – високий та у 6 % – низький рівень та довготривалої пам'яті у 57 % осіб – середній, у 43% – високий; у 2 др. розвиток короткочасної пам'яті у 63 % осіб – середній, у 37 % – високий рівень та довготривалої пам'яті у 40 % осіб – середній, у 13% – високий та у 47% – низький рівень.

За методикою «Словесний лабіринт» А. Лачінса – у 70% осіб із спортивними захопленнями – ригідність мисленневих процесів, а в 63% осіб, зайнятих творчістю – лабільність мисленневих процесів.

За методикою «Обсяг уваги» К. Шульте – у групі з творчими захопленнями – середній (43%) та низький об'єм уваги (43%), а в осіб із спортивними захопленнями – 57% середній рівень об'єму уваги. Люди похилого віку зі спортивним хобі допитливі, мають середній рівень розвитку уваги, часто проявляють інтерес до складних речей і ідей, простежується тенденція відстоювати свої ідеї, не звертаючи уваги на реакцію інших. Вони здатні правильно оцінювати стани, почуття, наміри людей за їх невербальних проявів, міміки, поз, жестів. Вони вміють аналізувати складні ситуації взаємодії людей, розуміють логіку їх розвитку, відчують зміну сенсу ситуації при включенні в комунікацію різних учасників.

3. Встановлено, що існують статистично значимі розбіжності у досліджуваних, котрі мають різні захоплення за наступними показниками соціального інтелекту: пізнання результатів поведінки ($p=0,009$), пізнання класів поведінки ($p=0,001$), пізнання перетворення поведінки ($p=0,001$), Пізнання систем поведінки ($p=0,046$), композитна оцінка соціального інтелекту ($p=0,006$). Встановлено значимі відмінності похилих людей за показником обсягу уваги

($p=0,001$), складності обрання завдання ($p=0,001$), показником креативності ($p=0,001$) та показником ригідності/лабільності ($p=0,001$).

Літнім людям, які захоплюються творчістю краще вдається продукування принципово нових ідей при рішенні складних завдань, менш властива інертність, негнучкість мислення, коли необхідно переключитися на новий спосіб вирішення задачі, ніж пенсіонерам зі спортивним хобі.

4. Розроблено програму розвитку творчих здібностей для людей похилого віку з використанням елементів арт-терапевтичного впливу. Метою даної програми є виявлення творчої активності особистості, відкриття у власному внутрішньому світі потенціалів та можливостей задоволення провідних творчих життєвих потреб, що в підсумку призводить до підвищення рівня адаптованості, формування рефлексивних навичок, стійких пошукових, пізнавальних та художньо-естетичних потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березіна О.О. Індивідуально-психологічні чинники особистісного розвитку в період геронтогенезу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2012. 19 с.
2. Березіна О.О. Творчий розвиток у старості як фактор збереження життєдіяльності особистості. *Успішність особистості : потенціал та обмеження* : тези допов. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. С. 38–40.
3. Біла І.М. Здібності: дефініції та характеристики. *Актуальні проблеми психології обдарованості та творчості: новітні розробки українських вчених* : матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 12 червня 2014 р. С. 13–20.
4. Боришевський М.Й. Дорога до себе : від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
5. Боришевський М.Й. Духовність в особистісних вимірах. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. за ред. С.Д. Максименка. К., 2008. С. 61–69.
6. Бугерко Я. Категоріальний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості. *Психологія і суспільство*. 2008. № 1. С. 93–105.
7. Волощук І.С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості. Київ : Пед. думка, 1998. 160 с.
8. Воляннюк Н.В. Суб'єктна активність особистості. *Вісник пед. ун-ту: питання психол. наук*, 2007. Вип. 20. С. 48–52.
9. Гончарова Л.А. Розвиток творчої активності людей похилого віку. *Молодь і ринок*. 2014. №9 (116). С.151–154.
10. Гончарова Л.А. Основні психологічні підходи до дослідження творчої активності особистості. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-

Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 25. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. С. 73–82.

11. Гончарова Л.А. Внутрішні психологічні чинники розвитку творчої активності особистості людей похилого віку. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 26. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. С. 99–108.

12. Гончарова Л.А. Ефективність впровадження програми розвитку творчої активності особистості людей похилого віку. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 27. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. С. 128–136.

13. Гончарова Л.А. Розвиток творчої активності людей похилого віку. *Молодь і ринок*. Дрогобич : Вид-во Дрогобицького державного педагогічного університету. 2014. №9 (116) С. 150–154.

14. Гончарова Л.А. Психологічні чинники розвитку творчої активності людей похилого віку: навч. посібник. Київ : Вид-во КУТЕП, 2015. 124 с.

15. Горностай П.П. Психологія рольової самореалізації особистості : дис. д-ра психол. наук : 19.00.05 / Київ, 2009. 429 с.

16. Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів; за ред. проф. В.Ф. Моргуна, 2013. 172 с.

17. Загальна психологія: підручник / [О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.]. Київ : Либідь, 2005. 464 с.

18. Завгородня О.В. Особистість : екзистенційно-інтегративне трактування. *Психологія і особистість*. 2012. № 1. С. 39–53.
19. Завгородня О.В. Проблема особистості з позицій інтегративного підходу. *Практична психологія та соціальна робота*. Київ, 2009. №5. С. 1–7.
20. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир : Вид-во Рута, 2006. 320 с.
21. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 701 с.
22. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.
23. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 511 с.
24. Карпенко О.В. Розвиток і самореалізація особистості в умовах освітнього закладу. *Рідна школа*. 2006. № 5. С. 29–34.
25. Климчук В.О. Математичні методи в психології: навчальний посібник для студентів психологічних спеціальностей. Київ : Освіта України. 2009. 288 с.
26. Климчук В.О., Мойсієнко Я.В. Життєвий шлях творчої особистості : принципи біографічного дослідження. *Соціальна психологія*. 2007. № 6. С. 32–44.
27. Киричук О.М. Духовно-катарсична активність особи: сутність, функції, генеза. *Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ ст.*: науково-методичний збірник. Ч. I. Київ, 1998. 384 с.
28. Климишин О.І. Психологія духовності особистості : християнсько-орієнтований підхід. Івано-Франківськ : Гостинець, 2010. 440 с.
29. Климишин О.І. Творчість як спосіб репрезентації духовної природи особистості. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки*. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2008. С. 167–172.

30. Клименко В.В. Психологія творчості : навч. посібник. Київ : Центр навч. літ., 2006. 480 с.
31. Колісник О.П. Духовність і психічні механізми саморозвитку особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 1(9). С. 86–95.
32. Колісник О.П. Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 400 с.
33. Коропецька О.М. Саморегуляція як усвідомлений процес реалізації особистісного потенціалу. *Актуальні проблеми психології. Збірник наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Київ : Фенікс, 2012. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 15. Ч. 11. С. 170–177.
34. Костюк Г.С. Психологія творчої особистості. Київ : «Промінь», 2001. 484 с.
35. Леонтьев А.А. Психологія общения. Москва : Смысл, 2008. 368 с.
36. Лігнарівич Р.М. Основи математичної статистики у психології. Частина 3. Навчальний посібник. Рівне, 2006, 49 с.
37. Литвиненко І.І. Багатоканальна діяльність – засіб розвитку пізнавальної активності. *Дошкільне виховання*. Київ : Педагогіка і психологія, 2002. №4. С. 22–25.
38. Максименко С.Д., Косенко Є.Л. Експериментальна психологія. Київ : МАУП, 2004. 128с.
39. Максименко С.Д. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : “Центр навчальної літератури”, 2004. 272 с.
40. Марков С.Л. Формування творчого бачення особистості як універсальний метод активізації творчості. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наук.*

праць /за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. Київ : Вид-во «А.С.К.», 2011. Т.1. Вип.32. С.37–42.

41. Матюшкін О.В., Мар'яненко Л.В. Особливості структурної організації пізнавальної активності учнів. *Педагогіка і психологія*. 1997. №1 (14). С.14–23.

42. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.

43. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості. *Обдарована дитина*, 2004. № 6. С. 2–9.

44. Мороз Ю.В. Психологічні чинники розвитку творчої активності. Київ : Т-во «Знання», 2005. 248 с.

45. Москалець В.П. Види діяльності з позицій суб'єктного підходу в психології. *Психологія і суспільство*. 2012. № 4. С. 66–77.

46. Москалець В.П. Духовні горизонти особистості : потенціал вершинної психології. *Психологія і суспільство*. 2001. № 1. С. 96–106.

47. Москалець В.П. Психологія релігії : посібник. Київ : Академвидав, 2004. 240 с.

48. Москаленко В.В. Гра як фактор розвитку творчої обдарованості особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс, 2011. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 13. С. 299–306.

49. Москвичов С.Г. Мотивація, діяльність і управління (як взаємопов'язані категорії) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Ін-т психол. ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2004. 287 с.

50. Москаленко В.В. Гра як фактор розвитку творчої обдарованості особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ : Фенікс, 2011. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 13. С. 299–306.

51. Михальська С.А. Психологічні особливості людей похилого віку. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. №23. С.425–434.
52. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості : монографія. Івано-Франківськ: Гостинець, 2014. 400 с.
53. Міщиха Л. П. Психологія творчості : навчальний посібник. Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. 448 с.
54. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня д. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2015. 45 с.
55. Міщиха Л.П. Мудрість як показник реалізації творчого потенціалу особистості у період геронтогенезу. *Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості* : збірник наук. праць / за ред. В.О. Моляко. Т. 12. Вип. 7. Ч. 11. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 166–172.
56. Міщиха Л.П. Психологічна готовність особистості до творчої діяльності. *Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості* : збірник наук. праць / за ред. В.О. Моляко. Т. 12. Вип. 5. Ч. 11. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 177–184.
57. Міщиха Л.П. Психологічні особливості життєвої кризи похилого віку : *Вісник Одеського нац. ун-ту*: матеріали 3-ї Міжнар. наук.-практ. конф. «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» 16–17 вересня 2011 р. м. Одеса. Т. 16. Вип. 11 у 2-х част. Ч. 1. Психологія. С. 344–350.
58. Музика О.Л. Розвиток здібностей та обдарованості в процесі вікового розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості*. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. В.О. Моляко. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. Т.12, вип. 2. С.142–148.

59. Музика О.Л. Розвиток здібностей і розвиток особистості. Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир : Рута, 2006. С. 31–42.
60. Музика О.О. Мотивація творчої обдарованості. *Обдарована дитина*. 2003. Вип.№ 3. С. 2–8.
61. Мурашко І.В. Потенціал особистості як багатовимірний феномен. *Вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського* : збірник наук. праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. Т. 2. Вип. 8. Миколаїв : МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. 376 с.
62. Обухов Я. Основи символдрами. Вступ до основного ступеня. Київ : Главник, 2007. 112 с.
63. Овсянецька Л.П. Психологічний аналіз впливу мікросоціуму на розвиток креативності особистості. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки*. 2002. Вип. 3. С. 150–158.
64. Овсянецька Л.П. Співвідношення понять «діяльність» – «творчість»: психологічний контекст. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські і психологічні науки*. 2003. Вип. 4. С. 179–185.
65. Орбан-Лембрик Л.А. Творчість як чинник соціалізації. *Психологія творчості*. 2011. № 7. С. 95–98.
66. Павелків Р.В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 469 с.
67. Погребна Л. Психологічні особливості життя людей похилого віку. *Психологія*. 2011. № 2(60). С. 56–60.
68. Підлипна Л. Терапія мистецтвом. Івано-Франківськ : ОППО ; Снятин : Прут Принт, 2009. 136 с.
69. Просандєєва Л. Специфіка самоцінності літніх людей. *Соціальна психологія*. 2008. № 3(29). С. 171–179.

70. Роменець В.А. Психологія творчості : навч. посібник Київ : Либідь, 2001. 288 с.
71. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 720 с.
72. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.
73. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2001. 203 с.
74. Семиченко В.А. Психологія особистості. Київ : Видавець Ешке О.М., 2001. 427 с.
75. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення : стратегіально-семантичний підхід. Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. 320 с
76. Сисоева С.О. Проблеми творчої поведінки і діяльності людини. Модульний курс психології. Київ : Міленіум, 2007. 462 с.
77. Смолінчук Л.Н. Творчість особистості. Київ : Наука, 2008. 132 с.
78. Смульсон М.Л. Екзистенційне наповнення наративу старості. *Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика* / За ред. Н.В. Чепелевої. Київ : Міленіум, 2015. Т. 2. С. 106–119.
79. Татенко В. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2006. № 1(15). С. 3–13.
80. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості : у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
81. Тодорів Л.Д. Теоретичні аспекти конструювання гендерного досвіду особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наук. праць Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. Т. XII. Ч. 1. Київ, 2010. 696 с.
82. Туриніна О.Л. Психологія творчості : навч. посібник. Київ : МАУП,

2007. 160 с.

83. Цапліна О.В. Творчий розвиток особистості. Київ : Світ, 2008. 204 с.

84. Чаплигін О.К. Творчий потенціал людини як предмет соціально-філософської рефлексії : дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03 / Харків, 2002. 391 с.

85. Чорна Л.Г. Психологічне забезпечення розвитку творчих здібностей учнів. *Обдарована дитина*. 2001. № 2. С. 42–46.

86. Шрагіна Л.І. Технологія розвитку креативності. Київ : Шкільний світ, 2010. 160 с.

87. Щотка О.П. Вікова психологія дорослої людини : навч. видання. Ніжин : ред.-видав. відділ НДПУ, 2001. 194 с.

88. Юркевич В.Н. Психологія творчості особистості. Київ : Науковий дім, 2005. 219 с.

89. Юнг К.Г. Психологические типы. Изд-во: Харвест, 2006. 232 с.

90. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості дорослих : дис...д-ра психол. наук: 19.00.13 / Київ, 2004. 410 с.

91. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник. Київ : Либідь. 264 с.

92. Adler A. Moments of Change in the Therapy Process. *American Art Therapy Association Annual Conference*, St. Louis, Missouri, 2000. 922 p.

93. Kerr B. (ed.). *Encyclopeddia of Giftedness, Creativity, and Talent*. Washington DC: SAGE Publications, 2009. Vols. 1–2.

94. Freund, A. M., Riediger, M. Successful Aging. In *Comprehensive Handbook of Psychology*, vol. 6 : *Developmental psychology*. New York : John Wiley & Sons, 2003. P. 601–628.